

HOFFMANN, P., KLOPPENBORG, J. S., 2000: *The Critical Edition of Q: Synopsis Including the Gospels of Matthew and Luke, Mark and Thomas, with English, German and French Translations of Q and Thomas*. Minneapolis, Fortress

RONALD, Piper A., 1989: *Wisdom in the Q Tradition: The Aphoristic Teaching of Jesus*. Cambridge

SANDERS, E.P., 1969: *The Tendencies of the Synoptic Tradition*. Cambridge University Press

— és DAVIES, Margaret, 1989: *Studying the Synoptic Gospels*. Philadelphia, Trinity Press International

SCHOLER, D. M., 1996: "Q Bibliography: 1981-1989." = *Society of Biblical Literature Seminar Papers 1989*, 23-27; Továbbá Supplements I-VII = *Society of Biblical Literature Seminar Papers 199-1996*

SMITH, Mahlon H., 1997: *The Canonical Status of Q*. Westar Institute

THEISSEN, Gerd, 1973: *Wanderradikalismus. Literatursoziologische Aspekte der Überlieferung von Worten Jesu im Urchristentum*. Zeitschrift für Theologie und Kirche (ZThK) 70 (1973), 245-271

TUCKETT, Christopher, 1983: *The Revival of the Griesbach Hypothesis: An Analysis and Appraisal*. Cambridge University Press

—1992: "Q (Gospel Source)" = *Anchor Bible Dictionary, Vol V*. Doubleday, 567-572

— 1993: *Q and the History of Early Christianity*. = *Minor Agreements: Synopsiom Göttingen 1991*. (Georg Stecker szerk.), Göttingen Vandenhoeck & Ruprecht, 119-141

VAAGE, Leif E., 1994: *Galilean Upstarts: Jesus' First Followers According to Q*. Trinity Press International

Dr. BALÁZS MIHÁLY

A DE FALSA ET VERA UNIUS DEI PATRIS,
FILII, ET SPIRITUS SANCTI COGNITIONE
EGY PÉLDÁNYÁRÓL

(Adalék az erdélyi antitrinitáriusok angol kapcsolatainak történetéhez)

A szakirodalom régóta tud a dolgozatunk címében szereplő, a 16. századi antitrinitarizmus történetében kiemelkedően fontos kiadvány egy rop-pant érdekes kolozsvári példányáról. Borbély István egyháztörténész, majd Péter Lajos kolozsvári tanárember adott hírt róla először, s ennek alapján regisztrálta meglétét az RMNY is.¹ Az Unitárius Egyház püspökségének könyvtárában őrzött példányt az teszi izgalmassá, hogy elpusztult első lap-

---

¹ Borbély István, *A mai unitárius hitelvek kialakulásának története*, Kolozsvár, 1925., 104.; Péter Lajos, *A magyar unitáriusok régi angol kapcsolatai*, in: *Unitárius Élet*, XIX, 1965. 2.; *Régi Magyarországi Nyomtatványok – Res Litteraria Vetus Operum Impressorum 1473–1635.*, eds., Gedeon Borsa et alii, Budapest, 1971–2000. 254.

jait később pótolták, s ezekre nyomtatást utánzó 18. századnak látszó kéz² jegyezte be a mű címlapját és annak verzóját – egy lap kivételével – a II. János választott magyar királyhoz (János Zsigmond) intézett ajánlást, és az Olvasónak szóló epigramma (Ad lectorem) szövegét. Megszokott eljárás ez megrongálódott nyomtatványok teljessé tételére. Ez a kolozsvári példány azonban nem csupán a már említett pótlásokat tartalmazza, hanem ezeket követően ugyanannak a kéznek az írásával egy új címlap, egy valamelyest módosított tartalomjegyzék és egy teljesen új ajánlás is következik. A címlap eltérései a következők. Szerzők gyanánt az *Authoribus ministris Ecclesiarum cosentientium in Sarmatia et Transylvania* helyett *Authoribus Pastoribus ac Ministris Ecclesiarum Dei in Hungaria, Sarmatia et Transylvania qui in coelestis doctrinae veritate consentiunt* áll. A szerzők tehát kiegészülnek a *pastores*-szel (valószínűleg a vezetőlelkészeket nevezték így, ha többen is szolgáltak egy településen), bizonyára az 1569-től tevékenykedő missziók sikereire regálva *Hungaria* is bekerül a felsorolt földrajzi nevek közé, s fennköltebben, égi doktrínáról beszélve határozzák meg a résztvevők dogmatikai egyetértését is. Ezt követően a bibliai mottó helyének megadásánál rövidebb alak szerepel (*1. Thessalonic. 5.*), de a leglényegesebb, hogy a nyomtatás helye alatt (*Albae Iuliae*) feltünteteti annak dátumát is, mégpedig 1570-et. A címlap hátlapján lévő tartalomjegyzék sem teljesen azonos az 1568-ban megjelent nyomtatványéval. Több esetben nagybetű helyett kisbetű szerepel, eltér a cím formátuma, és az egyes fejezetek címe előtt külön sorban az oldal közepére szedve és római számmal jelölve szerepel a fejezetek száma, míg amott folyamatosan olvasható a betűvel kiírt fejezetszám, illetőleg fejezetcím. Van két – talán nem egészen lényegtelen – eltérés a fejezetek címeiben is. A VII. esetében az új cím a következő: *Quam varii et inconstantes sint interpretes, et quomodo Scripturas detorqueant. Ex iudicio Erasmi Rotherodami*. Az 1568-as kiadásban ezzel szemben a következő cím szerepelt: *Quam varii sint et inconstantes interpretes et scripturas detorqueant ex Erasmo Roterodamo*. Láthatjuk, hogy egy helyütt megváltozott a szavak sorrendje, az 1570-re datált szövegbe bekerült a *quomodo* kifejezés, Erasmus neve elé pedig odakerült az *Ex iudicio* szóalak. A kilencedik fejezet esetében hosszabb cím keletkezett azáltal, hogy a *De exoticis et ridiculis Sophistarum vocibus* változathoz hozzáírták az *ac terminis* kifejezést is.

A példányt azonban fontossá az teszi, hogy ezt követően egy 1570 elejére datált ajánlás következik Erzsébet angol királynőhöz. A szöveg formai tekintetben a János Zsigmondhoz intézett ajánlás utánzásának látszik, s bár a megszólítás az angol királynő esetében jóval hosszabb, a megválasztott betű-

---

² Nem sikerült megállapítanunk, hogy azonos-e a műben olvasható possessor - bejegyzések valamelyikével. Ezek mindegyike a kézírással pótolta lapokon olvasható, tehát a bejegyzés után keletkezett. Az említett possessor-bejegyzések a következők: *Georgii Nagy de Nagy Ajta fuit. imp. – Ex libris Petri Kandel de Bölön Anno 1762 fuit. dr. 200. Ludovici Pálffy mp* E tulajdonosokról sem sikerült adatokhoz jutnunk.

típusok és a tagolás hasonlóak, csupán az az eltérés, hogy az Erzsébethez szóló szöveg nem iniciáléval kezdődik.³

Az alábbiakban arra vállalkozunk, hogy néhány új megfontolást fogalmazunk meg erről a példányról, s a szöveg közlése mellett rámutassunk az Anglia királynőjéhez írottak néhány eszmetörténeti tanulságára.

Csak Borbély István és Péter Lajos publikációira támaszkodva az RMNy munkatársai úgy gondolták: az ily módon ránk maradt szöveg arról tanúskodik, hogy az unitáriusok tervbe vettek egy második kiadást is. Az RMNY nem számol azzal a lehetőséggel, hogy ez meg is valósulhatott. Ebben egészen bizonyosan nagy szerepet játszott az a nyomdászattörténeti szakirodalomban szinte axiómává merevedett álláspont is, hogy 1569 szeptembere után egy ideig már nem jelentek meg latin nyelvű nyomtatványok Gyulafehérvárott. Mivel a szakirodalomból nem derült ki számukra, hogy ez a különös kolozsvári példány tartalmazza a János Zsigmondhoz címzett ajánlást is, ők a legvalószínűbbnek azt gondolták, hogy Kolozsvárott az a példány maradt meg, amelyiket az erdélyi antitrinitáriusok ki akartak küldeni Angliába. Mivel ez a példány Kolozsvárott bukkant fel, megvalósulatlan szándékról beszéltek, bár azzal nem foglalkoztak, hogy miért nem valósult meg. Nem szabad persze elfelejtenünk, hogy az ajánlás szövegéhez nem sikerült hozzájutniok, s ez óhatatlanul behatárolta elképzeléseiket.

A két ajánlás együttes megléte ebben a kolozsvári példányban nyilvánvalóan kizárja az általuk preferált lehetőséget. Ha kitarunk annál a megoldásnál, hogy az Angliába címzett sorok csak kéziratban fogalmazódtak meg a 16. században, akkor arra kell gondolnunk, hogy az ily módon elküldött vagy elküldeni tervezett példányról másolatok készültek, s ennek alapján állította össze később valaki ezt a rendkívül becses, két ajánlást is tartalmazó példányt.

Egyáltalán nem bizonyos azonban, hogy csak kézirastra szabad gondolnunk. Igaz ugyan, hogy jelenleg minden összefoglalásban az olvasható, hogy a Hoffhalter-féle nyomda Dávid Ferenc prédikációinak megjelentetésével 1569 őszén végleg befejezte az antitrinitáriusok szolgálatában folytatott kiadói tevékenységét, valójában azonban jó ideig inkább adatok teljes hiányáról beszélhetünk.⁴ Időben legközelebbi biztos információnk ugyanis az, hogy az apja örökébe lépő Rudolf Hoffhalter 1573-ban a Dél-Nyugat-Magyarországon lévő Alsólindván lutheránus könyveket nyomtatott ki. A közbeeső időszakról valójában semmit sem tudunk. Megfogalmazódott az a hipotézis

---

³ Dolgozatunk függelékében közöljük magyar fordítását. Ez a legutóbbi időben a *De falsa et vera unius Dei... cognitione* magyar fordítását közlő kötetben jelent meg: *Két könyv az egyedülvaló Atyaistennek, a Fiúnak és a Szentléleknek hamis és igaz ismeretéről Gyulafehérvár, 1568.* Fordította Péter Lajos, a fordítást az eredetivel összevetette és a bevezető tanulmányt írta Balázs Mihály, Kolozsvár, 2002. (Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 2.)

⁴ A további szakirodalmat lásd Pirmát Antal bevezetőjében a *De falsa et vera unius Dei... cognitione* faksimile-kiadásához, Budapest, 1988, IX–XIV. (Bibliotheca Unitariorum II.)

is, hogy ez a nyomda 1570-ben Váradon a reformátusok szolgálatában állt volna. Ez arra alapozódott, hogy egy mára elveszett református vitairatról a 19. században készült leírások azt mondják, hogy 1570-ben jelent meg Váradon.⁵ Mivel ez az egyetlen olyan műhely, amelynek működéséről ebből az esztendőből egyáltalán nincsen adat, s mivel másfelől arról sem beszélnek a dokumentumok, hogy másik nyomda működött volna Váradon, azt mondhatnánk, hogy szinte kikerülhetetlen fogalmazódott meg ez az elképzelés.

Bárhol is volt azonban a nyomda, célszerűnek látszik figyelembe venni a következőt. A *De falsa et vera unius Dei ... cognitione* közismerten az unitáriusok legfontosabb, hatalmas előkészületekkel létrehozott, nemzetközi terjesztésre szánt, s bizonyosan nem kis példányszámban megjelent kiadványa volt. Elég nehéz elképzelni, hogy ne maradtak volna belőle krudában példányok, hogy a teljes készletet azonnal piacra dobták volna. Egyszerűen fogalmazva: néhány megváltoztatott címlappal és ajánlással ellátott példány megjelentetése 1569–70 fordulóján egyáltalán nem okozhatott nehézséget, s ha Rudolf Hoffhalter valóban nem követte apját a szentháromságtagadásban – amint a későbbi források alapján ezt tudni vélik a szakemberek –, akkor kifejezetten örülhetett is annak, hogy ilyen emelkedett módon szabadulhat meg a terhessé vált készlettől. Ez az elképzelés összeegyeztethető a megváltoztatott címlap verzójáról, vagyis a tartalomjegyzékről tett megfigyeléseinkkel. Az itt szereplő címek ugyanis eredetileg sem egyeztek meg mechanikusan a könyvben magában a fejezetek élén olvashatókkal, hanem azok tömörített változatai voltak. A tartalomjegyzéken tehát minden további nélkül változtatni lehetett anélkül, hogy hozzányúltak volna a főszöveghez. Úgy véljük tehát, hogy új címlappal és ajánlással ellátott példányok elkészülhettek Gyulafehérváron, s elképzelésünk ellenében a legkomolyabb érv az lehet, hogy nem kerültek elő ilyen példányok, s arra sincs adatunk, hogy bármiféle visszhangot váltott volna ki a küldemény Erzsébet királynő környezetében.

Ez utóbbira a későbbiekben még visszatérünk, ám most célszerűnek látszik közelebb lépni az ajánlás szövegéhez. Ez kétségtelenül retorikailag iskolázottan, a beszédhelyzethez alkalmazkodva fogalmaz meg néhányat azon gondolatok közül, amelyek az erdélyi antitrinitarizmus eszmevilágának középpontjában álltak. Ilyen központi mozzanat a szentháromságtagadás helyének kijelölése a Luther Mártonnal elkezdett folyamatban. Az erdélyiek azt üzenik a királynőnek, hogy ők tudják, miért hozott csupán csekély eredményeket a reformáció, van magyarázatuk arra, hogy miért dúlnak áldatlan viták még a protestánsok táborán belül is. Amikor azt írják, hogy nekik nem csupán a római pápa követőivel vannak polémiáik, hanem azokkal is, akik *nomine evangelii gaudent*, akkor más műveikből jól ismert történetfilozófiai elképzeléseiket fejtik ki, úgy tüntetve fel magukat, mint akik beteljesítik a reformáció küldetését.

Nagy szerepet játszanak ebben a folyamatban az „égi doktrínát” támogató uralkodók, s e hagyomány felmutatásával szinte kötelezni próbálják Erzsébet

---

⁵ RMNY 293.

királynőt a folytatásra. Nagyon figyelemre méltóak ebből a szempontból a VI. Edwardot és János Zsigmondot párhuzamba állító sorok, amelyek egészen nyilvánvalóvá teszik azt, ami 1569-ben retorikailag rafináltabban és áttételesen fogalmazódott meg. Ekkor ugyanis a *De regno christi* c. művük ajánlását úgy fogalmazták meg, hogy szinte teljes egészében átvették Sebastian Castellio VI. Edwardhoz intézett ajánlását a bázeli humanista 1551-ben megjelent bibliafordításából.⁶

További kutatások talán kideríthetik, hogy mennyire játszottak ebben szerepet direkt politikai megfontolások is, eszmetörténeti szempontból azonban fontosabb arra rámutatni, hogy nem csupán az ajánlás szól az uralkodó meghatározó szerepéről, hanem maga az ajánlott mű, a *De falsa et vera* is. Mivel ez kevésbé kapott hangsúlyt az eddigi értelmezésekben⁷, hadd hívjam fel a figyelmet két kulcsfontosságú helyre. Az első könyv ötödik fejezetének előszava arról beszél, hogy csupán addig nem jött fényre az igazság, addig uralkodott a zűrzavar és a káosz az emberek között, amíg vezetőik (*duces populi*) a hazugságok fogságában éltek. Másfelől a második könyv híres történetfilozófiai fejezetében azt olvashatjuk, hogy Servetnek azért kellett meghalnia, mert nem voltak támogatói és segítői. Természetesen ide sorolhatók a műben János Zsigmondról elmondottak is, s így teljesen egyértelműen kimutatható egy folytonosság a *De falsa et vera* e fejezeteinek szemlélete és Jacobus Palaeologus munkái között. Kétségtelenül részletesebb argumentációval, de lényegében ugyanezt mondja a görög eretnek is különböző irataiban. Nem egyszerűen a műveiben folytonosan feltörő János Zsigmond elogiumokra gondolok, hanem például Husz és Luther sorsának összehasonlítására: az egyikükre a halál várt, a másikuk pedig egy megállíthatatlan folyamat elindítója lett kizárólag azért, mert egyikük az igaz ügyet elnyomó Zsigmond császár, a másikuk pedig bölcs Frigyes idején élt.⁸

Lech Szczucki monográfiája árnyalt értelmezést ad erről⁹, s igen meggyőzően mutatja ki azt is, hogy Palaeologus Erzsébet angol királynőt is a kiemelkedően fontos személyiségek közé sorolja. Az 1575-ben írott *Disputatio*

⁶ Balázs Mihály, *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén*, Budapest, 1988. 24–37. (Humanizmus és reformáció 14.)

⁷ A mű egyes fejezeteinek szerzőiről és értelmezéséről eltérő vélemények fogalmazódtak meg. Pozitív fejlemény ugyanakkor, hogy az olasz, lengyel vagy magyar kutatók már legalább mérlegelik egymás álláspontját. Ez nem volt így Kanyaró Ferencz vagy Konrad Górski idejében. A vitatott kérdések kitűnő összefoglalását adják Lech Szczucki recenziói a faksimilekiadásról. Lengyelül: *Odrodzenie i reformacja w Polsce*, XXXIV, 1989, 218–225. Angolul: *Acta Poloniae Historica*, 65, 1992, 129–139.

⁸ Jacobi Chii Palaeologi *Catechesis christina dierum duodecima*, primum edidit Rūzena Dostálová, Varsoviae 1971, 106–109. (Biblioteka Pisarzy Reformacyjnych 8.) Magyarul: *Égi és földi hitviták. Válogatás Jacobus Palaeologus munkáiból*. Fordította Nagyillés János, válogatta, az előszót és a jegyzeteket írta Balázs Mihály, Kolozsvár, Qui One Quint Könyvkiadó, 2003, 85–86.

⁹ Lech Szczucki, *W kręgu myślicielni heretyckich, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk, 1972, 106–109. Magyarul: Két XVI. századi eretnek gondolkodó (Jacobus Palaeologus és Christian Francken)*. Budapest, 1980, 24, 48.

scholastica Jósiás királya megkülönböztetett tisztelettel udvarolja őt körül annak érdekében, hogy kegyeskedjék részt venni az égi zsinaton, s ott valóban méltóságteljesen és kiváló férfiak kíséretében jelenik meg.¹⁰ Ráadásul a szakirodalom számon tart egy olyan munkát is, amelyet kifejezetten a nagy királynő védelmében fogalmazódott meg: *Adversus Pii V. proscriptionem Elisabethae Reginae Angliae*. Felvetődhet tehát a kérdés, hogy nincs-e nagyon is konkrét kapcsolat e Palaeologus-mű és a *De falsa et vera* Erzsébet királynőnek ajánlott változata között. A kérdésfelvetés első látásra abszurdnak látszhat, hiszen a mű felfedezése óta úgy tartja a szakirodalom, hogy a szöveg élén olvasható ajánlásnak megfelelően a görög eretnek 1576 szeptemberében fejezte be ezt a munkát a morvaországi Hluk városában.¹¹ Legutóbbi tanulmányában azonban Lech Szczucki¹² már úgy fogalmazott, hogy az 1570. évi nagyon intenzív munkálkodás egyik eredménye volt a királynő védelmében megfogalmazott terjedelmes értekezés. Nem indokolja ugyan, miért datálja mostmár jóval korábbra ezt a munkát, de valószínűsíthetjük, hogy a királynőhöz és az olvasókhöz intézett ajánlások visszaemlékező jellegére gondolhatott. Ezekből a visszatekintő mozzanatokból is megállapítható ugyanis, hogy jóval előbb íródott meg a főszöveg, mint az 1576-ra datált ajánlások. Ráadásul a középkori pápák tetteit taglalva a szöveg egy helyütt meg is fogalmazza, hogy 1570-ből visszatekintve taglalja az eseményeket.¹³ Elképzelhető lenne tehát valamiféle együttműködés az erdélyiekkel, hiszen ne feledjük, hogy 1570 novemberéből már egy nagyon bizalmas hangvételű levél maradt ránk Dávid Ferencről. Egy olyan dokumentum, amelyben az erdélyi unitáriusok vezetője a legsúlyosabb krisztológiai dilemmák megválaszolásában kér tanácsot Palaeologustól, amelynek hátterében tehát már valamiféle együttműködést sejtethünk.¹⁴

Elképzelhető lenne tehát nagyon szoros együttműködés Erzsébet angol királynő megnyerésének ügyében is, ám erről mégsem beszélhetünk. Palaeologus műve ugyanis az erdélyieké után íródott meg, s azokétól eltérő megfontolásokból eredeztethető. Az erdélyiek 1570 első napjaiban megfogalmazott ajánlása értelemszerűen még nem beszél a királynőt sújtó kiátko-

---

¹⁰ Jacobus Palaeologus, *Disputatio Scholastica*, ed. Lech Szczucki et Juliusz Domański, Utrecht, 1994, 64, 175. Magyarul: *Égi és földi hitviták...*, 149, 175, 189.

¹¹ Růžena Dostálová, *Eine neu gefundene Schrift des Jakob Palaeologus*, in *Über Beziehungen des Griechentums zum Ausland in der neueren Zeit*, Berliner Byzantinische Arbeiten, 40, 1968, 35–44.

¹² A *Jacobus Palaeologus Disputatio Scholastica* ed. by Juliusz Domański et Lech Szczucki, Utrecht, 1994, XIII. (Bibliotheca Unitariorum III.) c. kiadvány bevezető tanulmánya.

¹³ „Atqui Vincentinus ille Valentianus Hispanicus qui a Calist 3. post annum Christi 1455 ab hinc, qui est annus 1570 centum quindecim annis est in sanctorum relatus numerum.” In *Adversus proscriptionem Elisabethae Reginae Angliae*, CXXII. A Bibliotheca Bernensi Burgeriana-ban 558. szám alatt őrzött kéziratról készült mikrofilmet Lech Szczucki köszönettel vett baráti segítségéből használhattam.

¹⁴ A levél kivételes fontosságára először Pirnát Antal, *Die Ideologie der Siebenbürger Antitrinitarier in 1570er Jahren*, Budapest, 1961, 163–165. hívta fel a figyelmet.

zásról, míg Palaeologus műve már a címében is megmondja, hogy szerzője éppen ez ellen ragadott tollat.

Másfelől egészen világosan megragadható, hogy a görög ebben a művében még az európai protestantizmus bevett nagy áramlatainak a különféle heterodox csoportokról szinte tudni sem akaró szószólójaként szerepel. VIII. Henrik mellett VI. Edward példájának további állhatatos követésére biztatja a királynőt, ám igen jellemző, hogy elődje pártfogoltjai között

A legtöbbször Martin Bucer és Pietro Vermigli nevét írja le. Emellett minden megszorítás nélkül a legnagyobb elismeréssel beszél Lutherről, Melancthonról, Kálvinról, Bézáról, Capítóról, Sauceriusról, a humanisták közül pedig Reuchlinról.¹⁵ Ezzel ellentétben az erdélyiek ajánlásában az imént felsoroltak közül legfeljebb Luther kap némi elismerést mint egy régen elindított, de azóta félresiklott folyamat kezdeményezője, míg Béza már egyértelműen mint az Antikrisztus kiszolgálója szerepel olyan evangélikus és református polémikusok társaságában, amelynek mindegyik tagja vitában állt az antitrinitáriusokkal. Nagyon beszédes tehát, hogy a VI. Edward vagy Erzsébet támogatását élvező heterodoxia (Giacomo Acontio, Sebastian Castello, Antonio del Corro, Bernardino Ochino, Casiodoro de Reina) egyetlen egy képviselője sem kerül elő Palaeologusnál, míg az erdélyiek bizonyosan éppen ezekről beszélnek, amikor a Franciaországban, Svájcban, Németországban nagy megpróbáltatásokat átélő, hitükért a börtönt is vállaló, mindazonáltal nekik tanító és vigasztaló leveleket író hitsorsosaik helytállására hívják fel a királynő figyelmét.

Ellenfeleiket már az ajánlás legelején felsorolták, ám ezeknek a hitsorsosaiknak a nevét nem tüntették fel. Nem csupán azért, mert maga a kiadvány az első könyv harmadik és a második könyv első fejezetében áttekintést ad azokról, akik az 1560-as évek derekáig érdemeket szereztek az igaz tan visszaállításában. Nyilvánvalóan még életben lévő nehéz sorsú elvbarátaik életét nem akarták azzal is veszélyeztetni, hogy a nagyvilág elé tárják neveiket. Másfelől az is világos, hogy az emelkedett hangvétellel nehezen lett volna összeegyeztethető bármifajta olyan névsor, amelynek tagjai érintettek voltak a szigetországba emigrált protestánsok gyülekezeteit igencsak megosztó konfliktusokban. Az életrajzi részletek aprólékos felsorolása nélkül csupán jelezni tudjuk itt, hogy a mondott franciaországi elvbarátok minden valószínűség szerint ilyenek voltak. Gondolhatunk például az 1570-ben magyar fordításban is megjelent *Inquisitionis hispanicae artes* Reginaldus Gonsalvius Montanus álnév alatt rejtőzködő esetleges szerzőire. Ha ez Antonio de Corro lenne, akkor roppant érdekes párhuzamokat is regisztrálhatnánk, hiszen ő 1564–1565-ben tartózkodott Franciaországban, majd 1567-ben Angliába menekült, s krisztológiai mozzanatok is felölelő vitákat váltottak ki nézetei. Említésre méltó továbbá, hogy 1570-ben *Divinorum operum tabula* című művét a királynőnek ajánlva jelentette meg Londonban, míg ugyanennek az

---

¹⁵ A legjellemzőbb hely: *Adversus proscritionem...*, CCCCLX.

értekezésnek a francia változata Lady Staffortnak ajánlva látta meg a napvilágot. (Az *Artes* másik lehetséges szerzője Casiodoro de Reina korábban, 1558–1564 között tartózkodott Angliában, 1570 táján pedig Strasbourg, a Majna melletti Frankfurt és Bázél voltak működésének legfontosabb helyszínei.) Amikor az erdélyiek Franciaországról beszéltek, gondolhattak persze az 1568-ban egy ideig Lyonban időző Silvestro Teglire, vagy arra a később valóban Kelet-Közép-Európába került Simone Simonire is, aki 1567-ben egy ideig Párizsban tanított, s akiről egyre inkább azt gyanították Béza és Bullinger környezetében, hogy az erdélyiek hatása alá került. Rá azért is gondolhatunk, mert ekkor már megkezdődött a még hosszú ideig eltartó vitája Jakob Schegck tübingeni teológussal, akit persze már egy 1566-ban az antitrinitáriusok ellenében megfogalmazott vitairat is feljogosított arra, hogy az erdélyiek besorolják ellenfeleik közé. (A kevésbé ismertek közül annak a Johann Wigandnak a fontosságára is érdemes figyelmeztetni, aki már 1566-ban írt egy művet *De Deo contra arianos novos nuper in Polonia exortos* címmel, s aki a 70-es években majd művek egész sorozatát írja a Kelet-Közép-Európában grasszáló eretnekek ellen.)¹⁶

Mivel az erdélyiek svájci, s különösen bázeli kapcsolatai közismertek, ezt szinte még érintenünk sem kell¹⁷, de könnyen belátható az is, hogy a németországiakról szólván elsősorban azokra a heidelbergiekre gondoltak (Adam Neuser, Jakob Sylvanus, Matthias Vehe-Glirius), akik közül kettő a későbbiekben fontos szerephez jut a kelet-közép-európai antitrinitarizmus történetében¹⁸. Némileg meglepőek viszont és kommentárt igényelnek a lengyel testvéreikre vonatkozó megállapítások. Sajnálkoznak azon, hogy az ördög és ségedei által keltett gyűlölet következtében az utóbbi időben egyre rosszabb helyzetbe kerültek. Bár részleteket nem árulnak el, az a gyanúnk, hogy ezek a megállapítások Biandrata helyzetértékelését tükrözik. Egyfelől tehát az anabaptisztikus szociáletikai nézetek körül kicsúcsosodó belső vitákra vonatkoznak, másfelől pedig arra a – hosszabb távon Erdélyben sem túl sok jót ígérő – kudarcra, amelyet az evangélikusok, a reformátusok és a cseh testvérek küszöbön álló megegyezése jelentett. Nyilvánvaló, hogy Biandrata ku-

---

¹⁶ A felsoroltak legtöbbjéről már készült összefoglalás a *Bibliotheca Dissidentium Répertoire des non-conformistes religieux des seizième et dix-septième siècles*, édité par André Séguenny, Baden-Baden, 1980– számára.: T.IV: Casiodoro de Reina (Gordon Kinder); T.VII. Antonio del Corro (Gordon Kinder); T. IX: Simone Simoni (Claudio Madonia) T. XVI: Giacomo Aconcio (Gordon Kinder). Az angliai protestáns gyülekezetekről újabb összefoglalás: A Pettegre, *Foreign protestant Communities in Sixteenth-century London*, Oxford, 1986.

¹⁷ Ráadásul a témáról hamarosan megjelenik külön tanulmányunk: a *Siebenbürgisches Archiv* következő kötetében: Mihály Balázs, *Die Basler Humanisten und Siebenbürgen*. Mindazonáltal ha azokra gondolunk, akikkel a bázelieken keresztül tartották a kapcsolatot, akkor eszünkbe juthat, hogy Biandrata egyik levele szerint ide sorolhatjuk azt a bizonyos Fausto Sozzinivel azonosítható Faustus noster-t, akit 1569 őszén Erdélybe vártak. vö. Lech Szczeni, *La prima edizione dell' Explicatio di Fausto Sozzini*, in. *Rinascimento*, XVII, 1967, 326–327.

¹⁸ Róluk lásd: *Bibliotheca Dissidentium* T. XI. (Christopher J. Burchill)

darcnak tekintette a Consensus sandomiriensis létrejöttét, hiszen az ilyen (bármennyire formális és belső ellentmondásokkal terhes), a szentháromságtagadókat kirekesztő protestáns kiegyezések keresztezték nagyléptékű elképzeléseit. Ellentétben álltak az Erzsébet királynő elé tárt vízióval is, amely szerint minden belső viszály oka a kereszténységtől idegen filozófiai terminusokból fölépített szentháromságdogma.

Az ajánlás által felvetett kérdések közül talán az erdélyi antitrinitáriusok kiadási terveiről érdemes még említést tenni. Ennek bevezetése gyanánt a tőlük megszokott retorikával úgy tüntetik fel a dolgot, hogy a *De falsa et verat* is csupán az őket ért támadások miatt voltak kénytelenek megjelentetni, majd további két mű előzetes bejelentése következik. Ezek közül a második-ként említettéről van több információ a szakirodalomban. Több korabeli antitrinitárius munkában megfogalmazódott az az igény, hogy hasznos lenne egy olyan kiadvány, amely a vitatott szentírásbeli helyek mindegyikéről kimerítő értelmezést adna. Közismert, hogy több fontos lengyelországi és erdélyi nyomtatvány után ez a nagyon részletes magyarázatokat tartalmazó, s az ellenfelek álláspontját is bizonyos tárgyyszerűséggel közlő mű majd Enyedi György *Explicationese* lesz, amely 1598-ban jelenik meg.¹⁹ (Aligha tagadható persze, hogy e nagy mű előzményei közé maga a *De falsa et vera* is odasorolható, ám az *Explicationest* vizsgáló forrástanulmányok híján többet erről jelenleg nem mondhatunk.)

Nagyobb fejtörést okoz ugyanakkor a tervek között elsőként szereplő mű, amely „de libertate iudicii” és „de iure sedentium in ecclesia” szólna, s amely ráadásul úgy tárgyalná ezt a kérdést, hogy felfedné, miért nem hozta meg a várt eredményt az evangélium Lutherrel elkezdett hirdetése. Ez a megállapítás ismét visszavezethet bennünket Palaeologushoz, hiszen számon tartja róla a szakirodalom, hogy írt egy *Liber de ministris ecclesiae* c. művet is.²⁰ Mivel erről tudjuk, hogy 1575 előtt keletkezett, ha ragaszkodnánk ahhoz, hogy 1570 elején már szoros együttműködés volt az erdélyiek és a görög eretnek között, akkor az is fölvethető lenne, hogy esetleg ennek az értekezésnek a megjelentetésére gondoltak.

Véleményem szerint azonban ezt a lehetőséget kizárhatjuk. Egyrészt azért, mert az *Adversus proscriptionem*ben a szerző nem tesz említést erről a munkáról. Másrészt azért, mert ebben az 1570-ben írott műben bőven olvashatunk ugyan a *minister ecclesiae* feladatairól, ám sohasem abban az összefüggésben, amely az erdélyiek soraiból felsejlik. Palaeologus ugyanis itt lényegében csupán a *minister verbi* és a *minister gladii* viszonyát taglalja, célja egyértelműen az egyházi hierarchia és különösen a pápa hatalmának erőteljes korlátozása. Ezért beszél arról, hogy a királyok minden kétséget kizá-

---

¹⁹ Róla is készült összeállítás a Bibliotheca Dissidentium számára: T. XV György Enyedi (János Káldos unter Mitwirkung Mihály Balázs). Lásd még a legutóbbi nemzetközi konferencia anyagát: *György Enyedi and Central European Unitarianism in the 16-17th Century*, Budapest, 2000. (Studia humanitatis 11.)

²⁰ Lech Szczeniński, *W kręgu myślicieli...* 67.

róan fölötté állnak a papoknak, nekik engedelmességgel tartoznak. Legfeljebb azt engedi meg, hogy a papok figyelmeztessék a világi hatóságot bizonyos kötelességeikre, de egyébiránt mindenben a világi hatalomé az elsőbbség. Ebben a gondolatmenetben föl sem merül az egyház, s különösen az újonnan létrejött protestáns egyházak belső szerveződésének vizsgálata.

Bizonyosan nem Palaeologus művéről beszéltek tehát az erdélyiek az ajánlásban, s úgy gondoljuk, hogy az ebben az időben Erdélyben tervbe vett kiadványok közül az ott leírtaknak leginkább a Sommer által készített Aconcio-parafrázis felel meg.²¹ Mivel több mélyenzántó elemzés készült már arról, hogy Aconcio *De stratagematibus Satanae* c. műve mennyire újszerűen tárja fel a protestánsok közötti viszályok okait, ezzel itt nem foglalkozunk.²² Új információt jelentenek viszont a királynőhöz írottak, hiszen világosan kiderül, hogy az erdélyi unitáriusok vezetői nagyon fontosnak tartották mindazt, amit az olasz protestáns gondolkodó annak idején 1564-ben éppen Erzsébet királynőnek ajánlott művében fejtett ki. Ismeretes azonban az is, hogy Sommer átdolgozása végül mégsem jelent meg nyomtatásban. Úgy véljük, hogy a tanulmányunk elején megfogalmazott nyomdászattörténeti megfontolások megerősítik korábbi elképzelésünket: a kinyomtatásra azért nem került sor, mert Aconcio gondolatait továbbfejlesztve Sommer olyan messzire ment el a *communis prophetia* magasztalásában, amit Biandrata és Dávid aggályosnak tartott.²³

Ha tehát a kiadási tervekről tájékoztató mondatok esetleg még azt is sugallni akarták, hogy szívesen ajánlanának további műveket is a királynőnek, akkor ez már azért sem valósulhatott meg, mert nem készültek el, vagy legalábbis nem jutottak el a kinyomtatásig a beharangozott művek. Bizonyos azonban, hogy az erdélyiek által oly ihletetten ecsetelt együttműködés elmaradásának egyéb akadályai is voltak. A források hallgatásából²⁴ alighanem arra következtethetünk, hogy a protestáns egység megerősítésének azt a módját, amelyet az erdélyi unitáriusok vezetői javasoltak, nem tartották megvalósíthatónak a királynő környezetében, s ebben aligha tévedtek, hiszen közismert, hogy hamarosan hosszú évtizedekre még az evangélikusok és a reformátusok közötti megegyezés is lekerült a napirendről. A későbbiekből van néhány adat arról, hogy a késő-renaisszansz olyan nagy visszhangot kivál-

---

²¹ *De stratagematis Satanae libri octo Jacobi Acontii in quinque redacti et alicubi copiosius explicati a Johanne Sommero Pyrnense. Codex Mathei Toroczkaei (Bibliotheca Filialei Cluj a Academie Republici Romane, Anexa nr. III. Msu. 1669. 851-928.*

²² Lásd legutóbb: Art de Groot, *Kämpfen für Wahrheit und Einheit in der Kirche: Acontius und Sommer über die „Stratagemara Satanae“*, in: György Enyedi and Central European Unitarianism..., 79-87.

²³ Balázs Mihály, *Az erdélyi antitrinitarizmus...*, 203-205.

²⁴ Mint tanulmányunk elején említettük, az angliai könyvtárak sem regisztrálnak példányokat e második kiadásból. Az első kiadás angliai példányairól lásd: József Ferencz, *The First International Publication*, in: Transaction of the Unitarian Historical Society, 1968, 72-77. Magyarul: *Az első nemzetközi unitárius kiadvány*, in: Dávid Ferenc 1579-1979. Kolozsvár-Napoca, 1979.

tó és sok irányban tájékozódó képviselője, mint John Dee, megismerte Johann Sommer vagy Christian Francken egy-egy munkáját,²⁵ ám ilyen nagy léptékű, s mégis gyakorlatias lépéseket-is felölelő tervek megfogalmazására már nem került sor. Ezzel párhuzamosan sok kelet-közép-európai protestáns ember számára Erzsébet királynő békés virágzását élő Angliája szinte mitikus magasságokba emelkedik. Ennek szép példajaként említhetjük meg azt a Pannóniából Angliába vándorolt Budai Parmenius Istvánt, aki végül Sir Humphrey Gilbert második amerikai expedíciója során Új-Foundland mellett egy hajótörésben vesztette életét 1583-ban. Az utóbbi évek kutatásai újabb adatokat tártak róla fel, s modern kiadásokban is olvashatóvá váltak azok a latin nyelvű versei, amelyekben egy aranykor beköszöntét üdvözli az istennői magaslatra emelt királynő birodalmában.²⁶ A késő-renaisszansz neolatin költészetben megszokott mitologikus apparátussal dolgozó versekből az is kivehető, hogy európai protestáns eszményeket megvalósító uralkodás ez, amelyben nincs helye az egyszerre istentelen és babonás spanyolok az Újvilágon is erőszakkal terjesztett tévelygéseinek. Nem csoda hát, hogy Klaniczay Tibort²⁷ ez annak megfogalmazására készítette, hogy az 1570-es években talán Kolozsvárott is tanult Parmenius az Anglia nagyszerűségének ecsetelésében oly kifogyhatatlan Palaeologus és más erdélyi unitáriusok hatására lett az ideiglenesen e földön időző Astraea királynő hódolója.²⁸

Erzsébet úrnőnek, Britannia, Franciaország, Skócia etc. legfelségesebb királynőjének, az újjászülető Egyház dajkájának és védelmezőjének őszinte szívvel kívánnak kegyelmet és békességet az Istennek egyetlen, egyszülött fia, a Jézus Krisztus által Isten egyházának a mennyei tanítás igazságában egyetértő papjai és lelkészei Magyarországon, Lengyelországban és Erdélyben.

Legfelségesebb Királynő, nem kerülte el figyelmünket, hogy azoknak az eseményeknek híre, amelyek egyházainkban történtek, eljutott Felsőgedhez, s

²⁵ Dán Róbert, *Erdélyi könyvek és John Dee*, in: Magyar könyvszemle, 1959, 225–230.

²⁶ *Paen. c* zsolttárparafrazisa és *De navigatione Humfredi Gilberti carmen epibaticon*-ja közölve. B Quinn and Neil M. Cheslire, *The New Found Land of Stephen Parmenius. The Life and Writings of a Hungarian Poet Drowned on a Voyage from Newfoundland*. University of Toronto Press, 1972. Magyar fordításaik: *Janus Pannonius – Magyarországi Humanisták*, kiad. Klaniczay Tibor, Bp. 1982, 477–493. (Magyar remekírók)

²⁷ Klaniczay Tibor, *Jegyzetek Budai Peménius Istvánról*, in: Hagyományok ébresztése, Bp., 1976, Legújabbban: Basa Molnár Enikő, *English and Hungarian Cultural Contacts in the 16th Century*, in: Hungarian Studies, 10, 1995, 207–212.

²⁸ Talán e mitizáció földhözragadtabb változatát figyelhetjük meg annál a Walenty Krawiec névre hallgató unitárius kereskedőemberről, aki az 1560-as évek második felében küldeményeket hozott és vitt az erdélyi és a lengyelországi unitáriusok között. Róla az egyik zsinati jegyzőkönyv tudni véli, hogy Zsigmond Ágost halála utáni interregnum idején az angol királynő nevében fogalmazott hamisított levéllel lépett fel. Lásd: *Akta synodów różnowierczych w Polsce* T. II. (1560–1570), opr. Maria Sipayłto, Warszawa, 1972, 217. Lásd még: Tibor Fabinyi, *Le origini dell'unitarismo inglese e transilvano*. in Acta Romanica, X, Ideali del Rinascimento, Szeged, 1986, 26.

azonfelül eljutottak azok a könyvek is, amelyeket annak a mennyei tudománynak az ellenségei írtak, amelyet mi Istennek igen nagy kegyelméből vallunk. Ezek között Theodorus Beza, Simlerus, Bulingerus, Vigandus, Schegkius, Georgius Major és a hasonló arisztarchák a zászlóvivők, akik nem átalították ezt az ügyet gőgösen, ellenséges indulattal és meggondolatlanul kárhozthatni, nevünket és személyünket pedig szidalmazni és kigúnyolni

A jámbor és becsületes emberek ítéletére bízunk – akik kedvelői az igazságnak és Isten dicsőségének –, hogy vajon ez a cselekedet illik-e Krisztusnak igaz szolgálóihoz. Úgy véljük, hogy ennek a csúfolódásnak a vakmerősége és ez pápai kevélységhez társult arcátlan dühöngés az Antikrisztus szolgálóihoz illik, nem pedig Isten lelkének szószólóihoz, amely az igazságnak és az őszinteségnek, továbbá a kegyes szerénységnek és szelídségnek is lelke.

Kénytelenek voltunk tehát az egy Istennek és egyszülött Fiának ismeretéről különféle műveket készíteni és szent szolgálatunk tiszte szerint közrebecsátani, nehogy ezeknek meggondolatlan kiáradása és az elhamarkodott ítélkezés oly sok hazugságot magába foglaló hiúsága ártson annak az isteni igazságnak, amelyet mi Isten különleges kegyelméből vallunk, nehogy sértse és gyöngítse szolgálatunk méltóságát és tekintélyét, s nehogy meggyengüljön és esetleg meg is inogjon a zsengekben a tiszta elméknek nyugodt öntudata. Tettük ezt tehát abból a célból, hogy azok, akik Isten parancsa szerint megítélhetik a történeteket, könnyebben megismerhessék a tanítás igazságát és szilárdabban hirdethessék azt Isten egyházában. Végül, hogy a kegyes vizsgálat megtörténte után a tudósabbaktól könnyebben tanulhassunk, tévedéseink (melyekről azonban nincs tudomásunk) kimutathatók legyenek, kijavításukra pedig rábíráhatóak legyünk. Mindazokat tehát, amiket a jóságos Isten idáig az ő kimeríthetetlen jóságából nekünk sugalmazott, Felségednek, mint legkegyelmesebb királynőnek, a vallás valóságos dajkájának és legelszántabb oltalmazójának, akit számtalan és nagy isteni erényei miatt a jóságos Isten egész Európában egyedülálló nagy méltóságra emelt, alázatosan felajánlani és átnyújtani óhajtottuk. Nemcsak azért, hogy Pál Apostol intése szerint mindeneket megpróbáljon, és ami jó, azt megtartsa, hanem azért is, hogy az Isten különös kegyelméből és jóságából kapott műveltsége, okossága és érett ítélőképessége szerint a sajátját is mellé tegye. Ha majd arról értesülünk, hogy tanításainknak ezeket az első zsengeit, amelyeket a római pápa, az Antikrisztus idegen Istenről, az egyesről és hármasról, továbbá a hármasról és egyesről szóló ostoba beszédeinek megfékezésére készítettünk, Felséged jóindulattal fogadta (efelől nekünk semmi kétségünk sincs persze, mivel Felséged lelkének fényét és az isteni igazság iránt rendkívüli módon érdeklődő buzgalmát nem csupán ismerjük, de csodáljuk is), akkor a véleménynyilvánítás szabadságáról, vagy az egyházban tisztséget viselők jogáról egy újabb könyvet fogunk alázatos tisztelettel előterjeszteni, amely a legnagyobb világossággal mutatja be, hogy az evangélium hirdetése, amely a lutheri időkben kezdődött, miért hozott oly csekély eredményeket egészen a mai napig elmenően, s hogy miért árasztanak el mindent versengéssel, civódással

és nézetkülönbségekkel. Azután alázatosan Felsőged kezeibe ajánlunk majd egy olyan alapos magyarázatot is, amely a mennyei tudomány szellemében tárgyalja az Ó- és Újtestamentumnak mindazokat a helyeit, amelyekkel a pápa Antikrisztus visszaélt, hogy megalkothassa és fenntarthassa a pátriárkák, próféták és apostolok számára teljesen ismeretlen hármast, illetőleg négyes istenét, továbbá az egy személyben összekapcsolt és egyesült két fiút.

Miután Istennek végtelen kegyelméből, s szent lelkének fénye által megismertük a két szövetség tudományának édes harmóniáját, szívből kívánjuk és óhajtuk, hogy mások is osztozzanak velünk az édességnek ebben az élvezetében. Heves küzdelmet folytatunk ellenfeleinkkel, nemcsak a pápa Antikrisztusnak állandó szolgálival, hanem azokkal is, akik az evangélium nevével büszkélkednek és a műveltségnek fényes címével híresek, ám az egyházi tanítás alapjai és több részlete tekintetében a pápa említett szolgálóinak társai és szövetségesei. Vítánk van velük az Isten igéjének eredeti és egyszerű értelméről és magyarázatáról, amelyről mi azt tartjuk, hogy nem a filozófus püspökök írásaiból (akiket ők a szentatyák tiszteletre méltó nevével illetnek), nem a zsinatok határozataiból és végzéseiből, de nem is az idegen és profán tanokból kell kinyernünk és átvennünk, hanem a forrásnak, vagyis Isten igéjének legtisztább ereiből. Eleget átvettek az elmúlt századok során ezektől az atyáktól, idegen és profán hangon és ilyen szavakkal fecsegték, de hogy mi haszon származott abból, világosan mutatja a szörnyű babonás hit és az egyház elborzasztó meggyalázása mindenféle utálatos bálványimádások és csúnya visszaélések által.

Nehéz helyzetbe sodródtunk, de másfelől eljött Sion megszállásának az ideje, tapasztaljuk, hogy a jóságos Isten kegyelméből fáradozásunk nem hiábavaló, kiváltképpen, mivel ugyanannak a kegyelmes Istennek határtalan jósága számunkra menedékről gondoskodott, megvilágosítván a mi felséges fedelmünket, II. Jánost, Magyarország királyát, a Te testvérednek, II. Edwardnak, Britannia stb. kegyes királyának – aki az összes erényekkel ékeskedik – dicséretes emlékezetéhez méltó társát. Mert valamint egykor őbenne, úgy most ebben is az erényeknek teljessége vált láthatóvá úgy, hogy tojás a tojáshoz nem lehetne hasonlóbb. Tehát ennek a legkegyelmesebb fedelmünknek – (kinek a jóságos, hatalmas Isten az ő kiválasztott Fiában kedvezen és Őt nekünk és az egész hazának sokáig tartsa meg) – a védőszárnyai alatt számos egyházban nagy fényességgel ragyog fel az egy igaz Istennek, a Megváltó Atyjának és az ő Fiának, a Szent Lélektől fogantatott, Szűz Máriától született és érettünk szenvedett és meghalt Megváltó Jézus igaz ismeretének az üdvözítő fénye; visszautasítván a pápa csinált, hármast, vagy egy-négyes hamis istenét, továbbá az általa az igazi helyébe tett fiút, akit örökkévalónak költött, és aki nem fogantatott a Szent Lélektől, nem feszítettet keresztre, és nem halt meg érettünk.

És ámbár Lengyelországban az ördög és segédei gyűlölete következtében a kegyes pásztoroknak, testvéreinknek a helyzete nehezebb, mint az igaz egyházé általában volt, mindazonáltal itt nálunk Isten vezérlete kormányozza a

szekeret, és naponként mind előbbre halad, úgy, hogy vannak szent gyülekezetek, melyek az igaz ismeretben naponként dicsérik az Istent, és az ő igazságát sokaknak üdvére terjesztik, türelmes állhatatosságban megőrizvén lelküket és életüket. Semmit sem szólunk a sok jámbor és tudós férfiúról, akik Galliában, Helvetiában, Germaniában stb. békóba verten, a babyloni fogságban ülnek, s mély sóhajtásaikkal terjesztik Isten elé fogságuk nyomorúságát, s akik gyakori és tudós írásaikkal olykor minket is tanítanak, s mintegy buzdítanak, hogy az Úrnak ezen az útján állhatatosan és késedelem nélkül igyekezzünk járni, mivel első renden az örök élet elnyerésére kell törekednünk. Továbbá arra, hogy a pápa Antikrisztus végleg veszítse el szeme világát, hogy aztán a vaktában hadakozókéhoz hasonlóan a nagy tévelygés miatt abba a verembe essen bele – és pusztuljon is el ott minél gyorsabban –, amelyet a kegyetlen szörnyeteg nekünk készített.

Ami pedig minket illet, mivel a műveltségnek alacsonyabb fokán állunk, elismerjük tudatlanságunkat és hozzátársult gyöngeségünket, ám annak az Istennek kegyelmében és jóságában bízva, aki a maga mindenható erejét a gyöngeségben szokta megmutatni, igyekezni fogunk a jámbor testvérek kegyes, és szent intelmeinek engedelmessé válni. Már közeleg ugyanis a bosszúállásnak amaz ideje, a nap már kelleténél többet rejtőzött a sötétségben, s a hold vértől ázva meg volt fosztva fényétől.

Az egy igaz, élő, magasságbeli és mindenható Isten, aki Atyja az igaz Messiásnak, a mi Urunknak a Jézus Krisztusnak, őrizze meg Felségedet, és bölcsességének, a megismerésnek és az elhatározásnak szent lelkével napról napra növelje! Ámen.

Kelt Gyulafehérvárott, Erdélyben az Úr 1570-ik esztendejének elején, melyet valamint a mi felséges Királyunknak és az ő országainak, úgy Felséged országainak is teljes szívünkkel a legszerencsésebbnek óhajtunk, és kívánjuk, hogy bennünk és tibennetek teljesüljön az, amit a Zsoltár mond, hogy: a népek értsenek egyet a királyokkal az Úrnak szolgálatára. Ámen.

KOVÁCS SÁNDOR

AZ UNITÁRIUS EGYHÁZI IRODALOM, AVAGY KÍSÉRLET ANNAK ÖSSZEFOGLALÁSÁRA

A magyar unitárius egyház megalakulása óta fontosnak tartotta a Szentírás üzenetét szóban és írásban minél szélesebb körben terjeszteni. A XVI–XVIII. század hitvitairodalma, prédikációskötetek, katekizmusok és énekeskönyvek tekintélyes száma adja az újonnan alakult felekezet irodalmának el-